

anders gaat het de gemeente nog meer geld kosten.

Er is ook een nieuwe naam voor het bedrijf. Officieel heet het bedrijf nu: 'Kaljouw Recycling'. Een deftige naam, die wel nooit zal inburgeren, evenmin als de naam The Greenery voor de fruitveiling.

Tot besluit wil ik het bedrijf nog feliciteren met het honderdjarig jubileum en de jongere generatie veel succes toewensen voor de toekomst.

J. Kaljouw

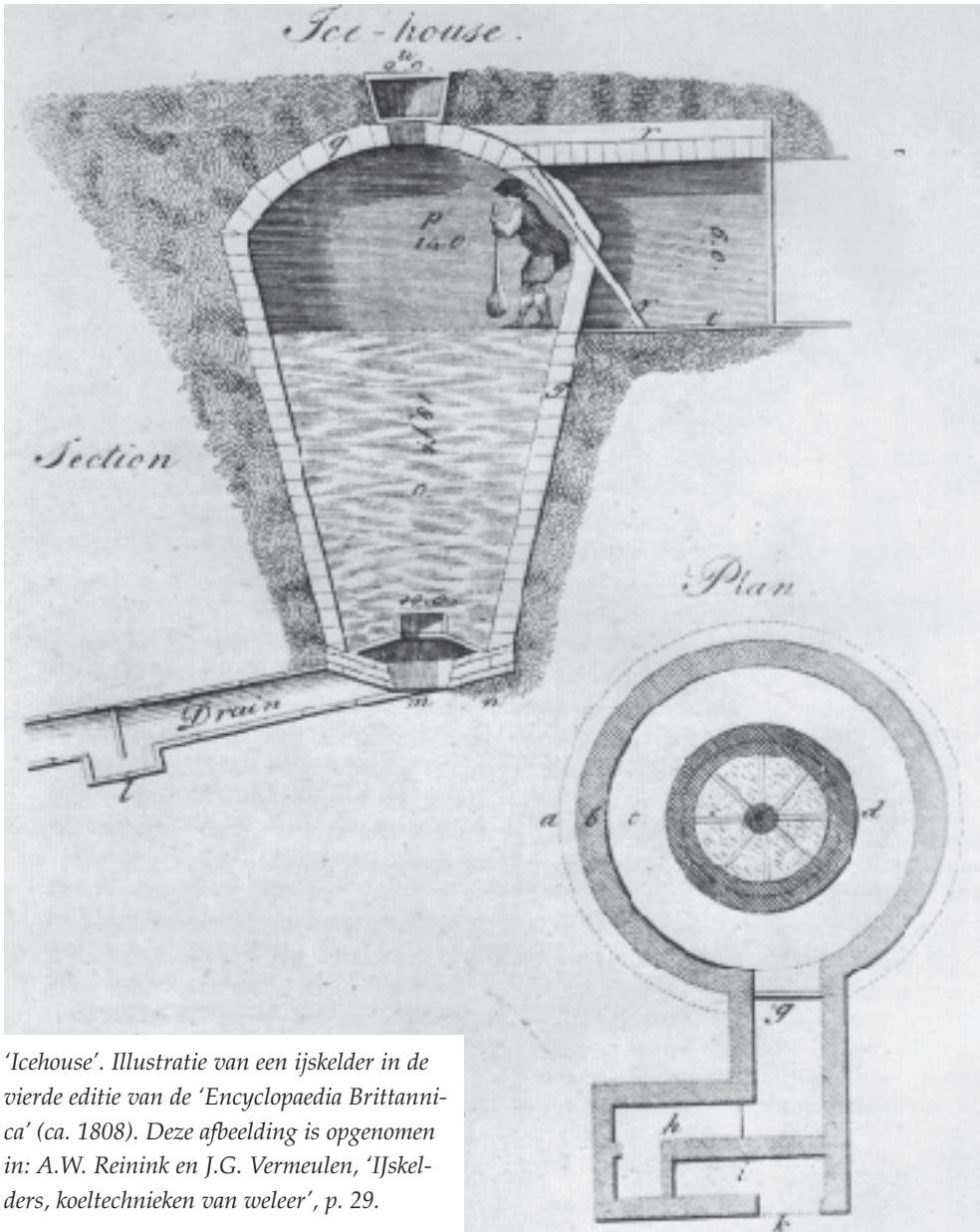
Ijskelders en ijsfabrieken in Middelburg

Tegenwoordig heeft vrijwel iedereen een koelkast. Toch dateert de grote opkomst van zo'n 'frigidaire' pas van de jaren vijftig en zestig. Fabrieken en middenstands-zaken konden reeds vanaf de jaren twintig van deze eeuw op grote schaal gebruik maken van koelmachines door de introductie van de elektriciteit. Vóór die tijd was natuurlijk de aangewezen manier om producten koel te bewaren. Daarom verzamelde men in de winter zoveel mogelijk natuurlijk uit grachten, watergangen en dergelijke. Ook werd ijs geïmporteerd uit Noorwegen en Denemarken om het in de zomer te kunnen gebruiken voor bijvoorbeeld de koeling van wijn of andere dranken of om het bederf van vergankelijke etenswaren zoals vlees, vis en zuivel te vertragen. Dit ijs bewaarde men in een speciale ondergrondse bewaarplaats, de ijskelder. Meestal was dit een overwelfde (koepel of tongewelf) bakstenen kelder, gericht op het koele noorden en omgeven door bomen met een dicht bladerdek om zo min mogelijk blootgesteld te worden aan zonlicht.

Op een tekening uit 1808 in de vierde editie van de *Encyclopaedia Britannica* is goed te zien hoe zo'n ijskelder er vanbinnen uitzag. Bovenin zat een vulopening om het ijs naar binnen te brengen. Het ijs werd gestapeld in een soort trechter. Aan de onderkant hiervan bevond zich een afvoering voor het smeltwater, omdat het ijs zo droog mogelijk moest blijven. Om ervoor te zorgen dat er in de zomer bij het tevoorschijn halen van het ijs zo weinig mogelijk buitenlucht bij de ijsvoorraad kon komen, waren er twee deuren gemaakt waarmee een luchtsluis werd gecreëerd. Als extra maatregel legde men dan vaak stro of ijs voor de deur of het luik naar de eigenlijke kelder.

De eerste ijskelders in Nederland dateren uit de zeventiende eeuw, maar ze werden pas algemeen goed in de achttiende eeuw bij kastelen en buitenplaatsen. In de negentiende eeuw werden ze vooral gebruikt door banketbakkers en vishandelaren. Omstreeks 1920 verloren de meeste ijskelders hun functie door de opkomst van machinale koeling. De laatste keer dat in

'Icehouse'. Illustratie van een ijskelder in de vierde editie van de 'Encyclopaedia Britannica' (ca. 1808). Deze afbeelding is opgenomen in: A.W. Reinink en J.G. Vermeulen, 'Ijskelders, koeltechnieken van weleer', p. 29.

Nederland nog natuurijis werd opgeslagen in een ijskelder, is waarschijnlijk geweest in 1963 toen beroepsvisser M. van Dam uit Alphen aan den Rijn nog zijn ijskelder vulde met voorraad voor de export van verse snoek naar België en Frankrijk.

De oudste ijskelder in Middelburg

In Middelburg kreeg 'de heer Van Borssele' – zeer waarschijnlijk jonkheer Jan van Borssele (1707-1764), schepen en raad van Middelburg en representant van de Eerste edele van Zeeland – op 7 novem-

ber 1750 een vergunning van het stadsbestuur voor het maken van een ijskelder op een plaats op het 'Zeysbolwerk' (Seisbolwerk). Op een kadastrale kaart uit 1873 is te zien dat de ijskelder was gelegen in de punt van het eerste bastion ten westen van de Noordpoort. Dit is ongeveer tegenover huize De Sprenck.

Jan van Borssele overleed op 14 maart 1764 en vermoedelijk is de kelder toen in andere handen terechtgekomen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen wie de ijskelder tot 1867 gebruikte. In dat jaar bleek de kelder in het bezit van banketbakker Jan Joost Bal, die hem toen verhuurde aan de apotheek van het Burgerweeshuis ten behoeve van de opslag of koeling van geneesmiddelen. Hoewel de apotheek formeel ressorteerde onder het Burgerweeshuis aan het Molenwater, was ze vanaf 1866 ondergebracht in het nieuwe Gasthuis aan de Noordpoortstraat. IJs werd door medici al eeuwenlang voorgeschreven als plaatselijke koeling bij inwendige ontstekingen en andere ziekten.

J.J. Bal had een banketbakkerij aan de Korte Noordstraat E6 (nu 12-14) te Middelburg. Hij was tevens fabrikant van aalbeswijn, 'champagne mousseux, schuimwijn, mousseerende dranken en minerale wateren' en had een agentschap in Bordeaux-wijnen van J. Bouffard Père uit Bordeaux, volgens een advertentie uit 1880. Bal verwiëf nationaal en internationaal vele prijzen voor zijn producten. Hij werd in 1873 bekroond te Wenen, in 1874 en 1875 te Amsterdam, in 1876 te Utrecht, in 1878 in Parijs en tot slot behaalde hij een zilveren medaille in Arnhem in 1879. In 1889 nam hij met succes deel aan de Zeeuwse Tentoonstelling van Nijverheid met zijn rode, witte en zwarte aalbeswijn, zijn

mineraalwateren en limonades. Koninklijke erkenning verkreeg hij in 1875 toen het brevet Hofleverancier aan hem werd toegekend door koning Willem III. Vanaf dat moment zien we het wapen van deze koning op Bals rekeningen prijken. Banketbakkers gebruikten natuurijs voor het maken van roomijs en voor het koel

De locatie van de ijskelder op de kadastrale minuutplan van Middelburg sectie A, 1873 (Rijksarchief in Zeeland, Kadasterplannen cat.nr. 1220)

bewaren van ingrediënten.

Na het overlijden van Jan Joost Bal, op 4 september 1890, werden zijn bezittingen op verzoek van zijn erfgenamen verkocht tijdens een openbare veiling op 19 november 1890. Slager Salomon van Os toonde grote belangstelling voor de ijskelder, maar uiteindelijk slaagde de Middelburgse koopman Pieter Jacobus de Broekert erin voor mejuffrouw Johanna Hendrika de Broekert, koffiehuishoudster en wonende te Serooskerke, het vierjarig recht van erfpacht te verkrijgen voor 30 centiares grond van de gemeente Middelburg aan het Seisbolwerk met de zich daarop bevindende ijskelder. Johanna Hendrika de Broekert diende omstreeks 12 december 1890 een verzoek in bij B&W van Middelburg ter overname van de door de gemeenteraad bij besluit

van 19 oktober 1887 aan J.J. Bal verleende concessie om uit een 250 centiare groot wateroppervlak van de vest nabij zijn ijskelder ijs te verzamelen. Dit voorstel werd door de gemeenteraad zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming aangenomen. De raad had er ook geen enkele moeite mee dat burgemeester en

Van de buitenkant is niet te zien dat onder dit gedeelte van het Middelburgse bolwerk de restanten liggen van een ijskelder (foto Leo Hollestelle)

wethouders de nieuwe eigenares hadden toegestaan reeds op 1 december ijs te laten verzamelen 'met het oog op de onzekerheid of er in Januari en later nog wel ijs zal zijn'.

Op 19 oktober 1894 vroeg mevrouw J.H. de Broekert, dan inmiddels woonachtig aan de Loskade te Middelburg, aan de gemeenteraad verlenging van de erfpacht van het stukje grond waarop haar ijskelder zich bevond. Het verzoek werd ingewilligd. Johanna Hendrika de Broekert, weduwe van Jan Pieter van Ham en dochter van Izaak de Broekert (de bekende houthandelaar) en Johanna Hendrika Wisse, overleed te Middelburg op 6 maart 1912 op 68-jarige leeftijd. Uit de aangifte van het recht van successie blijkt dat zij tot 31 december 1919 het recht van erfpacht had op een

terrein op het Seisbolwerk, waarop zich haar ijskelder bevond. Vermoedelijk was de ijskelder toen in gebruik bij haar zoon Izaak van Ham, die in 1890 de banketbakkerszaak van wijlen J.J. Bal in de Korte Noordstraat had overgenomen en in 1905 zijn zaak verhuisde naar een nieuw pand aan de Markt C5, naast hotel De Huifkar.

De boveningang van de kelder ligt goed verscholen in het struikgewas. Op de achtergrond huize De Sprencq aan de Seissingel (foto Leo Hollestelle).

Ik heb geen aanwijzingen gevonden hoe lang na 1912 de ijskelder op het Seisbolwerk als zodanig is gebruikt. In 1912 werd Middelburg aangesloten op het elektriciteitsnet en vanaf die tijd schaften veel winkeliers waarschijnlijk koelmachines aan. (Een paar jaar later verrees er zelfs een heuse ijsfabriek, waarover straks meer.) De ijskelders verloren toen definitief hun koelfunctie. Mogelijk werden ze toen nog wel gebruikt als opslagruimte.

De ijskelder op het Seisbolwerk

De dichtgemetselde ijskelder op het Seisbolwerk is nog goed waar te nemen, als men tenminste weet waar hij precies ligt. Loop vanaf het verpleeghuis (het vroegere Gasthuis) aan het Noordpoortplein het Seisbolwerk op via het voetpad. Bij het

tweede stel bankjes, ongeveer tegenover huize De Sprenck, is vaag een klein paadje te zien waarmee je bovenop het bolwerk kunt komen. Dan ontwaart je vrij snel de dichtgemetselde ingang en enige stenen restanten van wat vroeger vermoedelijk luchtgaten waren.

Van de Middelburger Vermazen vernam ik dat hij als kind in de jaren dertig veel speelde in de deels ingestorte kelder. Hij gaf me ook een aardige beschrijving. Een gangetje leidde naar de eigenlijke kelder, waarvan het plafond bestond uit een cilindervormige, gemetselde koepel. De middellijn van de ronde kelder was naar schatting vier meter. Bovenin de met aarde bedekte ijskelder zat een gat waardoor in de winter ijsstaven werden aangevoerd. Ik

heb zelf ter plaatse nog enige kleinere gaten gezien, die waarschijnlijk voor ontluchting waren bedoeld. Volgens de heer A. de Vrie van de gemeente Middelburg was de ijskelder verbonden met een leiding voor de afvoer van smeltwater naar de vest.

Voor veel Middelburgers was de heuvel op het Seisbolwerk waaronder de ijskelder zich bevond, in een sneeuwrijke winter dé favoriete plaats om sleetje te rijden. De

Factuur van banketbakker J.J. Bal voor de apotheek van het Burgerweeshuis wegens het gebruik van zijn ijskelder voor de opslag van geneesmiddelen, 1875 (Rijksarchief in Zeeland, Archief Godshuizen Middelburg 1811-1948, inv.nr. 966)

heer Vermaze vertelde mij dat men vanaf deze 'ijskelderbaan' met gemak het bevroren water van de vest kon bereiken.

In 1982 of 1983 werd de ingang van de ijskelder om veiligheidsredenen dichtgemetseld.

Een tweede ijskelder

In 1774 werd in Middelburg een tweede ijskelder aangelegd. Uit een afschrift van het register van cijnsen blijkt Cornelis de Pauw op 12 november 1774 drie schellingen en vier penningen per jaar schuldig te zijn voor een erve op het bastion achter de Oostersestraat 'tot het zetten van een ijskelder'.

Vermoedelijk dezelfde ijskelder wordt in de gedrukte *Handelingen van de Gemeenteraad van Middelburg* van 26 januari 1887 vermeld. Op deze dag werd in de vergadering van de gemeenteraad het verzoek van banketbakker Willem Hendrik Gravestein aan Burgemeester en Wethouders van Middelburg behandeld. Hij vroeg om zijn ijskelder, gelegen nabij de Koepoort, op dezelfde voorwaarden als zijn voorgangers te mogen vullen met ijs uit het naast deze kelder gelegen gedeelte van de vest. De gemeenteraad nam het advies van B&W over om dit toe te staan op dezelfde voorwaarden waarop in 1883 een gedeelte van de vest was verhuurd aan de Middelburgse kunstboterfabriek (margarinefabriek).

Zodoende kon banketbakker Gravestein 250 centiaren wateroppervlakte onderhands huren voor een bedrag van een gulden per jaar tegen betaling van de op deze verhuring vallende kosten. Hieronder viel het herstel van schade aan het bolwerk bij het met de kar vervoeren van het ijs naar de kelder.

W.H. Gravestein adverteerde in 1888 in

het *Domburgsch Badnieuws* als 'confiseur-pâtissier' in de Lange Delft en in de Lange Noordstraat. Zijn specialiteiten waren 'lady plum- en poundcakes die zich geruimen tijd als versch houden' en de 'eenige echte Zeeuwsche letterkoek'. Verder verkocht hij paling en garnalen in gelei. Bestellingen voor Domburg werden gedurende het badseizoen franco geleverd.

W.H. Gravestein liet B&W van Middelburg in november 1894 weten dat de aan hem op 21 oktober 1887 verleende concessie tot het inzamelen van ijs in de vest ingetrokken kon worden en in de *Middelburgsche Courant* van 28 december 1894 bood hij zijn ijskelder te huur aan. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of hij of een eventuele opvolger de ijskelder is blijven gebruiken, maar nu met geïmporteerd ijs uit Scandinavië, of dat de aankoop van koelmachines leidde tot het afstoten van deze kelder. Het is mij niet bekend of van deze ijskelder nog restanten over zijn.

Ijsfabrieken in Middelburg

De eerste beroepsgroep die overging tot het machinaal vervaardigen van ijs, waren de bierbrouwers. Voor de productie van ondergistend bier hadden zij zeer veel ijs nodig.

Bierbrouwerij De Vijfhoek van de firma Luteijn in Middelburg, die in 1887 en 1895 nog toestemming van de gemeente kreeg voor het hakken van ijs uit de vest, ontving in 1906 een vergunning voor de aanschaf van een ijsmachine en beval zich vanaf dat jaar in advertenties tevens aan als ijsfabriek. Hierbij werd benadrukt dat het uit zuiver duinwater vervaardigde ijs beantwoordde aan alle eisen der hygiëne.

In Middelburg werd ook een fabriek opgericht die zich alleen op de fabricage van ijs

richtte. Op 23 oktober 1913 vroeg J.H.A. Maltha 400 vierkante meter terrein tussen de Loskade en de Werfstraat, naast de NV Stoom- en Chemische Wasserij 'Middelburg' in erfpacht van de gemeente Middelburg om er een ijsfabriek te mogen oprichten. De gemeente Middelburg keurde deze aanvraag goed op 16 december 1913 en in 1914 startte deze fabriek van de Coöperatieve Vereniging Walcheren zijn ijsproductie met behulp van een zuiggasmotor van 30 pk. In 1921 werd de ijsfabriek geheel geëlektrificeerd en behaalde men de tot dan toe grootste omzet.

In vergelijking met de arbeidsintensieve methode van ijszakken uit de vest en het transporteren ervan naar de ijskelders, was het fabrieksmatig ijs vervaardigen eenvoudiger en goedkoper. Bovendien veel hygiënischer, omdat geen vervuild water uit de gracht werd gebruikt, maar zuiver duinwater.

De bierbrouwerij en ijsfabriek De Vijfhoek van de firma Luteijn & Co. werd wegens 'ongunstige tijdomstandigheden' (aanvoerproblemen van grondstoffen vanwege de Eerste Wereldoorlog) opgeheven in 1917. De coöperatieve ijsfabriek Walcheren moet na 1921 zijn opgeheven.

Slot

De achttiende-eeuwse Middelburgse ijskelder op het Seisbolwerk behoort tot de oudste nog aanwezige kelders in ons land en is het waard om gerestaureerd te worden. Hopelijk wordt deze ijskelder door medewerkers van de gemeente Middelburg nog eens opengemaakt en opgeknapt. Een afsluitbaar ijzeren hek in plaats van de nu dichtgemetselde ingang en een tekening op een bord met bijgevoegde bijzonder-

heden zou een goede indruk geven van dit interessant erfgoed. Het zou toch prachtig zijn als deze ijskelder tijdens een van de komende Open Monumentendagen te bezichtigen zou zijn...

A.F. Franken

Geraadpleegde bronnen:

- *Aantekeningen van de heer W. Dirksen te Middelburg.*
- A.W. Reinink en J.G. Vermeulen, *Ijskelders, koeltechnieken van weleer, Nieuwkoop 1981.*
- *Domburgsch Badnieuws, zesde jaargang no. 3, 21 juli 1888.*
- *Rijksarchief in Zeeland (RAZ), Handschriftenverzameling inv. nr. 885: afschrift van een register van chijnsen van de stad Middelburg, vermoedelijk opgemaakt in 1795, p. 160.*
- *RAZ, Memories van Successie kantoor Middelburg, 1912 no. 91, 8/1784.*
- *RAZ, Archief Godshuizen Middelburg 1811-1948, inv. nr. 966 (bijlagen tot de rekeningen van de apotheek).*
- *Gemeentearchief Middelburg (GAM), Registers ten Rade I p.317, 7-11-1750 R50.*
- *GAM, Kaarten etc. no. 197 onder nr. 88 (kadastrale kaart van Noord-Middelburg).*
- *Handelingen Gemeenteraad van Middelburg, vergadering van 7-1-1891 no. V., 1913 nr. 2458 Gedrukt.*
- P. Sijnke, 'Boltwerken Middelburg', in: *Zeeuws Tijdschrift 28 (1978), p. 166.*
- *Catalogus Zelandia Illustrata deel IV, p. 34 nr. 265 (Jan van Borssele).*
- W.J. van Ham, *Van Zeeuwse stam, Eindhoven 1994, p. 169.*
- *Mondelinge informatie van H. Vermazen, A. de Vrie, A. Roose en Van der Vliet te Middelburg.*